

## Bir xatirə

## Azərbaycanın süqutuna təqəddüm edən diplomatası müzakirəsində

27 nisan Azərbaycan xalqının matəm günüdür. Siyahı bürünmüş bu məşum rəqəmi hər bir azərbaycanlı yarıqlı qəlbində daşmalıdır. Fəqət yalnız bununla iktifa edilməz. Bu günkü hadisənin HƏQİQİ səbəblərini soyuqanlıqla tədqiq və TƏHLİL etmək də lazımdır. Azərbaycanın yenidən rus istilasına düşməsinə aid böyük vəqəələr, bu etibarla bizi cildən əlaqədar edər. Əzəmlə biz mühüm ədd edəcəyimiz bir suala mərəz qala biliriz:

- *Azərbaycan Cümhuriyyətinin bolşeviklər tərəfindən təsdiqi üçün diplomatik təşəbbüslər vüqu buldumu?*

Əksəriyyəni bu sual bizə başqa müsəlman məmləkətlərin ricalı tərəfindən sərəniş şəklinde veriliyordu. Nitekim 1921 sənəsində Romada Ankaranın rəsmi mürəssili hüzurunda Türkiyə sabiq ricalı-siyasiyəsindən birinin böylə bir sualına mərəz qaldım:

- *Nədən bolşeviklərlə uyuşmaq istəməzsiniz?*

Bu xüsusda bilxassə o zamanlarda bolşeviklərin demokratizmə doğru təkamül etdikləri zəhabində bulunan kəndiləri ilə birləşmək ümidlərini bəsləyən və Moskvaya qarşı qövr yapan sosialistlərin də hücumlarına mərəz qalmışdıq. Digər tərəfdən müttəfiqlər tərəfindən bilfel tanınmış bulunan Baltik hökumətləri doğrudan-doğruya müzakirə təriqi ilə Moskvanın da bilhüquq təsdiqini əldə etmişlərdi.

Nəhayət, 12 qanuni-əvvəl 1920 sənəsində Azərbaycanın etilaf dövlətlərinə bilfel TƏSDİQİ üzərinə general

Denikin ilə hali-hərbdə bulunan Moskva hökuməti bizimlə olan münasibətinə təsviyəyə qərar verdi. Moskvanın bu xüsusda nə dərəcəyə qədər hüsniyyət və səmimiyyət bəslədiyini 27 nisan hadisəti bütün vüzuhu ilə göstərdi.

Parisdə bulunduğum zaman Azərbaycanla rəsmi müzakirəyi ehzar məqsədi ilə sovet mürəxxəslərindən birisi tərəfindən dəvət edildim. "Hümanite" qəzetəsinin mühərrirləri bulunan Kaşen ilə Ropaportdan məzkur mürəxxəsin hüviyyət və səlahiyyəti haqqında məlumat aldıqdan sonra kəndisi ilə görüşdüm, görüşdüyümüz zaman mürəxxəsin doktor Abramoviç Zalski olduğu anlaşıldı. Rəsmi müzakirənin zirəkəi əsaslar üzərinə cərəyan edəcəyini təsbit etdik:

1. Tərəflərin bir-birini tanıması; 2. tərəflərin müsavəti; 3. konfransın Baltik hökumətləri limanlarından birisində olması; 4. mürəxxəslərin təvəlini ilə konfrans yerinin sovetləri tərəfindən 28 şubat tarixinə qədər təyin edilməsi.

Aramızda cərəyan etmiş olan mülaqat üzərində çox təvəqqüf etmədən şayanı-qeyd bulunduğum bir məsələyə təmas edəcəyəm: sovet mürəxxəsi Moskvanın infialını movcib bir taqım məsələlərdə Azərbaycan hökumətini müəatib tutuyordu və iki məmləkət arasında HİSSİ-münasibət həmcüvarının təsisi naminə bunların təkzibini arzu ediyordu. Bu məsələlərdən birincisi - etilaf dövlətləri ilə aramızdakı dostanə münasibətə aid idi ki, bu dostluğuy sovet hökuməti kəndi əleyhində tələqqi ediyordu və bunun üçün də

Denikinə mütəmayil olduğumuzu və ruslara neft verməməmizi ilax... irəliyə sürüyordu.

Qərb əmələsi nəzdində bizi mürəcə göstərən bu ittihamlara qarşı HƏQİQƏTƏN DƏ laqeyd qalamazdıq "Deyli Herald" qəzetəsinin müdiri Yoverin bu xüsusda bir sualına mərəz qalmışdım. Haqqımızda işəə olunan HƏQİQƏTDƏN ari bu kimi istixbarətə nəhayət vermək məqsədilə məzkur qəzetəyə 26 qanuni-sanidə təqribən şu bəyanatda bulundum:

"Elan etmiş olduğumuz istiqlal düvəli-müəzzəmə tərəfindən təsdiq edildi. Haqqında heç bir xüsumət bəsləmədiyimiz sovet hökumətinə də təsdiq olunmamızı bəkləriz. Biz onunla siyasi və iqtisadi münasibətin təsisinə amadəyiz. Gərək düvəli müəzzəmədən biri və gərək sovet hökuməti olsun istiqlaliyyətimizə təərrüz edən hər hanki bir dövlət düşmənimizdir". Eyni zamanda bu mülaqatda Denikinlə ittifaq məsələsinə təmas edərək Rusiyadakı daxili münaribətə bitərəf qalacağımızı məmahiyyə bizə qarşı ola biləcək hər hansı bir təcavüzə lazımı müqabilədə bulunacağımızı surəti qətiyyədə bəyan etdim. Bittəb Denikinə qarşı sovet hökuməti ilə də ittifaq edə biləcəyimiz movzui-bəhs olamazdı. Nitekim Çiçerinin hökumətimizə və Gürcüstan hökumətinə göndərilən notasına bu məəldə cavab verilmişdi.

Nəhayət, heyrətmi mucib olan bir sual qarşısında qaldım. Sovet mürəxxəsi bu dəfə də guya İran mürəxxəsləri tərəfindən Moskvada vüqu

bulan şikayət üzərinə, bizi İran Azərbaycanı haqqında təcavüzkar bir ümid bəsləməklə ittiham ediyordu. Rus boyunduruğu altından yeni xilas olmuş Azərbaycan haqqında bu kimi şaiyələrin isnaddan başqa bir şey olmadığını sovet mürəxxəsinə söylədim.

Bunun əqəbində Əlimərdan bəyin rifaqətində təkərar Londraya getdim. Yuverlə görüşdüyümüz zaman Jores Lansburinin yaxında Moskvadan övdət edəcəyini xəbər aldım. İngilis əmələ firqə liderlərindən bulunan Lansburi verəcəyi raporla əfkariumumiyyəyi sovetlər lehinə çevirə biliyordu. Bundan biləistifadə Lansburini sovetlərə aramızda cərəyan edəcək müzakirətdə mütəvəssit olaraq dəvət etmək istədik. Çünki Lansburinin təvəssütü ilə sovetlərə təklif edəcəyimiz iqtisadi təzminat müqabilində istiqlalımızı tanıyaçaqlardı. Əks təqdirdə, Lansburini qayıb etməklə bərabər məzlum millətlərin hamisi deyə taqındıqları maskanın üzrlərindən düşəyeci mühəqqəqdi.

Lansburi ilə "Deyli Herald" idarəxanasında görüşdük. Təmasımız nəticəsində haqqımızda uydurulan xəbərlərin tamamilə əfsanədə ibarət olduğu ilə Moskvaya ilə uyuşmağa hazır olduğumuza qənaəti-kamilə gətirən Lansburi təvəssütü qəbul etdi. Bu təmasdan sonra Baltik hökumətləri kimi bizi də Moskvaya ilə doğrudan-doğruya müzakirəyə girişməyə qəti surətdə qərar verdik.

Fəqət şu sırada yeni nisan ayının sonlarında Sanremoda əqd ediləcək konfrans-

da bilhüquq təsdiqimizi itehsalə çalışdıq ki, bu da sovetlərlə başlayacağımız müzakirətdə müvəffəqiyyətimizi TƏSHİL edə bilirdi. Məttəəssüf bu konfransda ayrıca bir bƏHS təşkil edən bəzi səbəblərdən dolayı Mavərayi-Qafqaz hökumətləri bilhüquq təsdiq edilmədi və biz Paris yolunda ikən rus ordularının Azərbaycana soxulduqlarını xəbər aldım. Böyləcə ruslar bizimlə uyuşmaq üçün bir əllərini uzadırkən digər əllərində bıçaqlarını arxalarında gizlətmışlərdi. Şübhəsiz ki, onlar müzakirə təklif etdikləri zaman bir qayə istehdaf ediyordular ki, bu da bizi Denikin ordusu ilə müharibəyə tutuşdurmaq və zəif düşürdükdən sonra da qolayca xırpalamaqdan ibarət idi. Nitekim Şimali Qafqasiyalar işbu siyasətin qurbanı olmuşlardı.

Şu surətlə sovet imperializminin qurbanı olan Azərbaycan "xilaskar" fəaliyyətlərində halə bərdəvam olan rus bolşeviklərinin "Şərq millətlərini xilaslarının" klassik bir misalını təşkil etməkdədir.

## Ə.ŞEYXÜLİSLAMZADƏ

*Qeyd: Əkbər ağa Şeyxülislamzadə (1891 İrəvan - 1961 Paris) Zaqaqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının, Azərbaycan Milli Şurası və Azərbaycan Parlamentinin üzvü. Hümmətçi-sosialist (məşəvik), Paris Sülh Konfransına (1919-1920) göndərilən Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəal üzvü.*

**P.S. Məqaləni redaksiyaya professor Şirməmməd Hüseynov təqdim edib.**